

Historische boselementen op De Utrecht

door Jan van Helvoirt

Dat een bos helemaal niet zo oud hoeft te zijn om toch een rijke (cultuur)historie te hebben, bewijst Landgoed De Utrecht onder Esbeek. Dit met 2611 hectare grootste landgoed van Brabant dateert pas van 1899. Decennia van ontginning en bebossing leidden tot een uiteindelijke verdeling van 60% cultuurbos, 30% cultuurland en 10% woeste grond. Bij deze grootschalige operatie bleven de sporen van oude menselijke activiteiten binnen het bos gespaard. En ook de activiteiten die pas nadien werden ontplooid, lieten al hun sporen na.

1 Tulder

Tulder is verreweg de oudste ontginning in de verre omtrek. Ze is gesticht door de norbertijnen of witheren van Averbode. Deze orde speelde een belangrijke rol bij de ontginning van de Kempen. Zij bezat er honderden hoeven. De oudste verwijzing naar de norbertijnen in Tulder gaat terug tot 1146. De naam is samengesteld uit *tulden* en *lo*, vroeger heette het hier *Tuldelo*. 'Tulen' betekent 'een veld bebouwen' en 'lo' staat voor bos of juist een ontginning daarin. *Tulder* betekent dus 'een plaats in het bos die bebouwd wordt'. Hoewel ver van de bewoonde wereld gelegen, was Tulder geenszins geïsoleerd. Bovendien waren (en zijn) de norbertijnen niet flauw uitgevallen. In de achttiende eeuw was er een redelijk druk bezochte tapperij en zelfs een bierbrouwerij. De abt van Averbode stond voorts toe dat op de Tulderhoeve bruiloften, kermissen, avondspelen en andere festiviteiten werden gehouden. De naam 'Kermisheide' herinnert daar nog aan. Het was een belangrijk centrum van de imkerij, niet alleen om de honing maar natuurlijk ook om de moederabdij in Averbode te voorzien van waskaarsen, zo onmisbaar binnen de liturgie. Als de heide in bloei stond, trokken ook nog eens tientallen 'biemannen' van elders naar Tulder. Om de geestelijken vrijdags van vis te voorzien, werd midden op Tulder een *visvijver* of *weijer* aangelegd, *De Meurtel*. Deze ligt er nog altijd, maar heeft zijn functie al lang verloren. Je moet er naar zoeken tussen de rododendrons. Boven in Tulder lagen nog een watertje dat dienst deed als brandvijver en een ander, 'Den Bleek', dat in gebruik was als wasplaats voor schapen. Beide zijn van de kaart verdwenen. Aan het lieflijke *jachthuisje* van notaris Emile Huijsmans uit 1900 prijkt nog altijd de gevelsteen van de voormalige Tulderhoeve uit 1662. Hierop is een bisschopsmijter afgebeeld, voorzien van de Latijnse spreuk 'ne quid nimis': 'niets te veel' of 'alles met mate'. De wallen rond Tulder markeerden niet alleen de eigendomsgrenzen, maar zullen zeker ook een rol hebben gespeeld bij het weren van vee, vooral schapen, van het bouwland. Ze moesten hun kostje maar bij elkaar scharrelen op de zee aan heide rondom. De term *wildwallen* is hier te billijken.

2 De Konijnenbunker

Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) gold er in de grensstreek om begrijpelijke redenen een jachtverbod. de Duitsers die op een steenworp afstand de Belgen er onder hielden, zouden jachtgeknal van de neutrale Nederlanders verkeerd kunnen uitleggen. Al snel kloegen boeren uit 'Beek' en Esbeek dat *het wilde gedierte* daardoor toenam. Op alle mogelijke manieren werd getracht de konijnenplaag te bestrijden. Er werden vossen uitgezet die hun taak niet goed begrepen en zich vergrepen aan de kippen bij de boerderijen. Het hele te Lage Mierde gelegen garnizoen werd er op uitgestuurd om strikken en klemmen te zetten. Ook zocht men zijn toevlucht tot fretten en drijfjachten met netten, waarmee men op een ochtend soms wel 50 konijnen ving. Doordat de Duitsers aan de andere kant van de grens wél joegen, werd het alleen maar erger. Een konijnenpootje leverde een premie op van 15 cent en alleen al in de eerste 4 maanden van 1916 werden er onder Esbeek meer dan 1500 ingeleverd.

Ook deze *bunker* of hoe je het geval wil noemen, is aangelegd om de konijnenplaag een halt toe te roepen. De dieren werden ernaartoe gedreven om door speciaal ingebouwde pijpen te springen. Vervolgens konden ze er niet meer uit en werd hen de nek omgedraaid.

3 Grafmonumentje Hanna Sissingh

Houtvester Cornelius Sissingh, vanaf de oprichting in 1899 betrokken bij De Utrecht, onderbrak zijn werkverband en verblijf alhier voor vijf jaar (1910-1915), om vervolgens een nieuwe periode aan te gaan die doorliep tot zijn dood in 1932. Een persoonlijk drama lag aan deze pauze ten grondslag. Zijn dochtertje Hanna van bijna drie was op een onbewaakt ogenblik met haar wagentje de vijver ingereden en daar jammerlijk verdronken. Het - goed verscholen - grafmonumentje is een twee meter hoge granieten zuil in de vorm van een obelisk.

4 Arnoldspark

Het Arnoldspark is genoemd naar Arnold Nengerman, directeur van 1910 tot 1938, en in 1939 aangelegd naar een ontwerp van tuinarchitect Peter Watez (1871-1953). De stijl is 'monumentaal', wat wil zeggen dat het 'voornamen huis' - in dit geval de houtvesterswoning - aan de kop ligt van de voornaamste as. Op 8 augustus van dat jaar werd de eerste boom geplant, genoemd naar prinses Irene die drie dagen eerder was geboren. Dit park wordt ook wel eens het *Arboretum* genoemd, naar de vele bijzondere uitheemse bomen die er zijn geplant. Het indrukwekkendst is de laan sequoia's of mammoetbomen, die voor 71-jarigen toch flink uit de kluiten gewassen zijn. Deze boom wordt in Brabant ook wel 'boksboom' genoemd. De bast is zo zacht en soepel dat je er keihard tegen aan kunt slaan zonder je handen te bezeren. De laan voert naar een haaks daarop liggende vijver, vroeger in gebruik om hout in te wateren.

5 Houtvesterswoning met Brandtoren

Dit complex uit 1906 is ontworpen door de architecten Alexander Kropholler en Jan Staal. De sobere stijl is die van de Amsterdamse School. Het vertoont - niet toevallig - een opvallende gelijkenis met het jachtslot Sint-Hubertus op de Hoge Veluwe. Dit gebouw is ontworpen door Hendrik Berlage (1856-1934), die door Staal en Kropholler werd bewonderd. De laatste was bovendien een leerling van hem. De houtvesterswoning, tevens kantoor, is in baksteen en het bovenste deel van de 32 m hoge toren in hout, bedekt met 'dakpannen' van zink, die doen denken aan vissenschubben. Zink was destijds een gewild materiaal omdat het licht en waterdicht is en bovendien makkelijk te verwerken. In 1990 werd het complex een rijksmonument. De oorspronkelijke functie van brandtoren ging al geruime tijd geleden verloren. In de ontginningsperiode werd de toren enkel in het weekend bezet. Dan werd er om de twee uur een nieuwe ploeg brandwachtters naar boven gestuurd. Door de week was dit niet nodig, met over het hele landgoed verspreid overal voldoende arbeiders. 100 jaar geleden kon je vanuit de toren bij helder weer Turnhout zien liggen. Nu de omringende bomen de toren in hoogte hebben ingehaald, is dit niet meer mogelijk. Wat rest is een mooie zichtas op Huize Rustoord.

6 Rododendron-berceaux achter Rustoord met stenen bank

Uit het Frans vertaald is berceau 'wiege', en in omgekeerde zin lijkt het daar ook op. In de tuinarchitectuur staat het woord voor 'loofgang' of '-gewelf'. Dit stijlelement werd populair in de cultuurperiode van de Barok (1600-1750) en vooral haar staartje de Rococo, toen dames nog mooi gevonden werden als ze zo wit mogelijk bleven. Wilde je buiten wandelen, dan diende je uit de zon te blijven. Het vergt heel wat vakmanschap, geduld en arbeidsuren om eerst zo'n tuinelement aan te leggen en vervolgens te houden. De houtachtigen die er

doorgaans voor werden gebruikt zijn haagbeuk, roosachtigen en fruitbomen als peer en druif. Deze van rododendron is echt heel bijzonder.

7 Kinderlaan

Boomplantdagen kende men in landen als Frankrijk en de Verenigde Staten al vóór de Eerste Wereldoorlog. De eerste echte boomplantdag in Nederland werd gehouden op 24 april 1917 op De Utrecht, waarvoor 160 jongens van 15 scholen uit Tilburg waren uitgenodigd. Ze moesten wel uit de hoogste klas komen en zich op studievlak hebben onderscheiden. Aan meisjes werd toen nog niet eens gedacht! De algehele leiding was in handen van houtvester Sissingh, die de onderwijzers verder instrueerde. Op school was van tevoren uitleg gegeven over het belang van boomaanplant. De jongens kwamen naar Esbeek per stoomtram, opgesierd met de Nederlandse driekleur en veel dennengroen, en wandelden vandaar in een half uur naar de plaats van bestemming. De tocht werd opgevrolijkt door muziek van de 'verlaten school', waar de weesschool mee werd bedoeld. Na gedane arbeid werden de kinderen in de Bockenreijder getraakteerd op boterhammen en chocolademelk.

8 De Hertgang

De Hertgang, op oude kaarten geschreven als *Haardgang*, bestaat thans volledig uit bos, maar was al eeuwen geleden in cultuur, met akkers en beemden die zorgvuldig met aarden walletjes waren omzoomd. Al in 1404 wordt melding gemaakt van een grote, omgrachte hoeve. Pas toen De Utrecht de Hertgang begin twintigste eeuw overnam van notaris Huysmans vond bebossing plaats, wat gelukkig niet betekende dat het verleden als cultuurgebied werd uitgewist. Men liet de walletjes die de oude perceelsgrenzen hadden gemarkeerd gewoon liggen. Verspreid over dit ontginningslandgoed - ook op Tulder liggen er veel - heeft de plaatselijke Werkgroep Heemkunde Esbeek tot dusver meer dan 22 km aan oude *greppelwallen* kunnen traceren. Deze eenvoudige relictten doen het hart van eenieder die geïnteresseerd is in de geschiedenis van zijn eigen streek harder kloppen. Herd- of haardgang betekent meestal: 'daar waar een of meer *haarden* zijn'. Dit wijst op hoeven / huizen waarover belasting werd geheven, een belastingtechnische term dus. 'Ons' Hertgang is echter een samenstelling van *eert*, wat staat voor 'lange smalle gronden langs een rivier' en *ganc*, wat 'hevig stromend water' betekent. Inderdaad kan het water er hier met een (rot)gang doorheen gaan.

9 De Bockenreijder

Op Dun, een eeuwenoud bosgehucht, bevindt zich een van de schilderachtigst gelegen cafés van ons land, 'In den Bockenreijder'. De bokkenrijders hebben echt bestaan en vormden een roversbende die opereerde tussen 1730 en 1780 in Nederlands Zuid Limburg en aangrenzend België en Duitsland. Dat is heel ver hiervandaan. Ze waren hier nooit actief. *Dun* of *Duin* slaat op een zandverstuivingsrug aan de westoever van de Reusel die nog goed in het terrein te herkennen is, zij het bebost. In 1890 bestond het gehucht nog uit acht huisgezinnen, in 1900 uit vijf. In 1891 brandden twee boerderijen af, die niet meer werden opgebouwd. De overige, op twee na, zijn afgebroken. De huidige 'Bockenreijder', toch een serieuze uitspanning, is gegroeid uit een cafeetje dat eind jaren '30 is opgericht door Janus de Bruin en rentmeester Wormgoor. De naam berust op een taalgrapje, op een spel met het woord hertgang: *hert* werd *bok* en *gang* / *gaan* is vervangen door *rijden*.

10 De Koeverd

De Koeverd ligt op de oude grens die de 'gemeinten' (woeste gronden in gemeenschappelijke bezit en gebruik) van Esbeek en Mierde van elkaar scheidt. Deze grens werd al in 1331 gemarkeerd met een aarden wal, die deels nog in het veld te herkennen is. Koeverd, op oude

kaarten ook wel aangeduid als *Koevoirt*, verwijst naar een *voorde*, in vroeger tijd geschreven als *voirde*, *voord*, *verd* of *vert*. Een voorde is een rivierovergang, een plek waar je zowel te voet als met kar en paard (of os) makkelijk een rivier of beek kunt oversteken / doorwaden. Dat is mede zo omdat de ondergrond ter plaatse wat harder is dan verder stroomop- en afwaarts. Je kunt je voorstellen dat het hebben en onderhouden van zo'n plek belangrijk was voor de plaatselijke economie (en soms wel ruimer). In de omgeving van Esbeek en Hilvarenbeek lagen heel wat voorde: Luyensvoirt, Steenvoirt, Bevert en Grote en Kleine Voort. In Middelbeers kennen we de Huygevoirt en onder Goirle het gehucht Roover, wat 'rivierovergang bij de grens' betekent, want *roy* / *roo* / *rode* betekent *grens*. *Koe* in Koeverd betekent *hoog*, het betrof dus een hooggelegen rivierovergang. Nadat al in 2004 de brug ter plaatse was gereconstrueerd, in acaciahout, volgde 11 oktober 2009 de voorde zelf. Op één dag speelden acht man het klaar om met ruim 500 kasseien (kinderkopjes) de voorde als het ware te plaveien. In de herfstvakantie die er onmiddellijk op volgde, bewees de voorde gelijk zijn waarde. Hier is een zeldzaam verkeerstechnisch fenomeen gerestaureerd, waar ook de spelende mens aan zijn trekken komt. Moeders en kinderen verpozen er bij mooi weer aan en in de beek.

De Koeverd was rond 1930 de jaarlijkse trekpleister voor een groep Rotterdammers die er wild kampeerden. Vlak voor de beek zetten ze hun tenten op. Ze noemden zich de 'Rebellenclub Rotterdam' en sloten vriendschap met Frans van Rijthoven. Deze runde samen met een broer en zus de laatste boerennering op Koeverd. Een nazaat van deze familie beschikt nog over een album met foto's uit 1932 die aldaar genomen zijn, van frisse lucht opsnuivende Rotterdamse vakantiegangers. Genoemde Frans bouwde aan de Koeverd een buitenhuisje waar je 's zondags kon neerstrijken voor een glas. Het kon er druk worden. Jan Lauwers, de schoolmeester van Esbeek, en zijn vriend Andreas Schotel, de beroemde etser, waren er graag geziene gasten. Frans was zeer creatief in het bewerken van boomstammen en ontwierp allerlei banken in het bos, die helaas allemaal zijn opgeruimd. In 1961 verkocht Frans de grond aan De Utrecht, waarop sloop van de brug en het 'Koevert-huisje' volgde.

11 Bredasche Baan / 12 Kijk op het Water

Sinds mensenheugenis voert de weg van Breda naar Maastricht (en verder Luik en Keulen) over grondgebied van wat nu Landgoed De Utrecht is. In 1788 werd voor een snellere doorgang van het verkeer het stuk tussen Esbeek en Netersel van ± 6,2 km nieuw aangelegd. De breedte van de nieuwe weg - omdat hij hoger lag dan de omgeving aangeduid als 'dijk' - bedroeg 11,3 m en aan weerszijden kwamen sloten van 3 m breed en 1,2 m diep. De weg moest het hele jaar door goed berijdbaar zijn, zowel in stoffige zomers als modderige winters. Er ging immers van alles over heen, tot marcherende troepen met zwaar geschut aan toe. Aan de baan moesten, om uit te rusten, kwartieren liggen en natuurlijk ook herbergen, voor een koele dronk en een veilige overnachting. Het fietspad aan de westkant was oorspronkelijk een voetpad en dateert van 1904. Het deel tussen de vennen De Flaes en Het Goor werd in 1965 afgesloten, om de kwetsbare flora en fauna rust te gunnen. Aan deze baan zal zomer 2011 ter hoogte van De Flaes een 24 m hoge uitkijktoren verrijzen, *Kijk op het Water*, vanwaar men tevens kan uitzien over een in ere herstelde schaapskudde. (Waarvoor weer een schaapskooi wordt opgetrokken op Dun.) Op dezelfde plek werd al in 1924 een rustbank geplaatst, na de opening van het eigen vakantieverblijf *Rustoord* in 1922. Op deze *Sophiabank* konden vakantie vierende werknemers van het hoofdkantoor in Utrecht hun boterhammetjes opeten, die 's morgens werden meegegeven in papieren zakjes in huisstijl.

Lang heeft De Utrecht getracht de twee genoemde vennen ten nutte te maken. In 1911 werd tegelijk met de vennen voor 50 gulden het visrecht gekocht. Sissingh liet een onderzoek

instellen naar de geschiktheid van de vennen voor de viscultuur. Die bleek niet geweldig groot. De eerste jaren besloot men tot een combinatie van visserij, eendenhouderij en jacht. Toen De Flaes in de zomer van 1918 bijna droog viel, zat er geen enkele vis meer in, alleen watertorren! De als mooi omschreven veengrond werd omgeploegd. Zonder bemesting werden 1000 koolrapen geplant, met uiteraard een misoogst tot gevolg. Men stapte definitief af van de ontginningsplannen en zocht zijn heil in het rapen van eieren. Meeuweneieren mochten worden geraapt van 1 april tot 15 juni en die van kempaan, wulp, scholekster, grutto, tureluur, meerkoet en waterhoen van 1 maart tot en met 19 april. Van de eieren van watersnip, goudplevier, zwanen, eenden, ganzen en futen moest men afblijven. (Hielden de rapers zich daar ook aan? Kenden zij het onderscheid tussen al deze eieren? Mocht je dat van ze verwachten?) Vanaf de jaren '30 raakten de vennen in trek bij zwemmers en schaatsers. Hiervoor stelden B & W van de gemeente Hooge en Lage Mierde op 22-6-'34 wel een aantal regels op. Alleen gasten van Rustoord en personen met schriftelijke toestemming werden toegelaten. Men moest zich omkleden in hokjes, mannen en vrouwen apart in gescheiden complexen. Gemengd zonnen was eveneens verboden. (Dan lijkt me er nog maar weinig aan.)